

Dilbilimsel Kaynaklarda Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar *Critical Approaches to Authentic Qirā'ahs in Linguistic Sources*

Süleyman YILDIZ

ORCID: 0000-0002-7521-6258 | E-Posta: suleyman.yildiz@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
*Assistant Professor, İstanbul University,
Faculty of Divinity, Department of Qur'anic Recitation
İstanbul, Türkiye*

ROR ID: [03a5qrr21](https://orcid.org/03a5qrr21)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Yıldız, Süleyman. "Dilbilimsel Kaynaklarda Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Haziran 2023), 134-164. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1258595>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	01. 03. 2023
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	03. 04. 2023
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 06. 2023
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (<i>Araştırma Makalesi</i>)
Peer-Review (<i>Değerlendirme</i>)	Double anonymized - Two External (<i>İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme</i>).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>)
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Turnitin / Ithenticate.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir</i>).
Complaints (<i>Etik Beyan Adresi</i>)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır</i>).
Copyright & License (<i>Telif Hakkı ve Lisans</i>)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır</i>).

Özet

Bu makalede, erken dönem dilbilimsel kaynaklarda sahih kıraatlere yönelik eleştirel yaklaşımlar ve bu eleştirilere verilen cevaplar irdelenmiştir. Kur'an kıraatleri, kelimelerin farklı okunuşlarına konu olması sebebiyle dil ve nahiv çalışmaları sahasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu çerçevede erken dönem dil bilginleri, özellikle lahn olgusu ile birlikte nahiv ilminin de bir meselesi haline gelen kıraat vecihlerini dil ve i'rab yönünden ele almışlar, fasih ve beliğ kıraat vecihlerini tespit noktasında dilsel ihticâca yönelmişlerdir. Dilin derlenmesi ve kullanım keyfiyetine yönelik Basra ve Kûfe merkezli olmak üzere iki önemli ekol ön plana çıkmıştır. Basra dil ekolüne mensup dil bilginleri semâ'a dayalı olarak eski Arap şiirinden çokça istifade etmişler, dilsel kıyasta şâz ve geçersiz olan kullanımları Kur'an kıraatinde makbul görmemişlerdir. Bu şekildeki okuyuşları yaygın olan kıraatler içerisinde yer alsa bile tenkide tabi tutmuşlar, hatta tenkidin de ötesinde kimi zaman bu kıraatleri *lahn*, *hata*, *galat*, *vehm*, *zayıf*, *kabîh* ve *radî* gibi kavramlarla reddetmişlerdir. Basra dil ekolünün öncülerinden olan Sîbeveyh'in (ö. 180/796), sahih kıraatlere yönelik eleştiri geleneğini başlatan ilk dilbilginini olduğu genel kabul görmüştür. Bu süreç, Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Müberred (ö. 286/900), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Zeccâc (ö. 311/923), Nehhâs (ö. 338/950), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnû (ö. 392/1002) gibi dilsel kimliğinin yanı sıra kıraatçi kimliği de bulunan âlimlerle sistematik bir tarza bürünmüştür. Ancak İbn Mücâhid (ö. 324/936) ve Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) gibi kıraatçi kimliği ile temayüz etmiş âlimlerin de bu gelenek içerisinde yer alması hayli ilginç bir durum oluşturmuştur. Zira zikri geçen âlimlerin kıraatlerin tedvininde, tasnifinde ve belli kriterlere bağlı olarak sistemleştirilmesinde çok büyük katkılarının olduğu bilinen bir husustur. Sahih kıraatlere yönelik sonraki süreçlerde ortaya çıkan geleneksel algının bu dönemde henüz netleşmemiş olması, bunda etkili bir unsur olarak gözükmektedir. Sahih kıraatleri tespit noktasında rivâyet ve telakkîyi esas alan kıraat âlimleri öncülüğündeki bir grup âlim ise dil bilginleri tarafından dilsel yönden tenkit edilen bu kıraatlerin aslında problemleri olmadığını, eski Arap şiirinde bunların çokça referanslarının bulunduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca bu kıraatlerin Hz. Peygamber'den semâen ve lafzen tevâtür yoluyla nakledildiklerini, bu sebeple onların ekolden ekole değişkenlik gösteren dil kurallarıyla zayıf düşürülemeyeceğini söyleyerek bütün bu iddiaları reddetmişlerdir. Güncelliğini koruyan bu mesele hakkında ülkemizde -belli şahıs ve eserlerle sınırlı olmak kaydıyla- akademik düzeyde çok az sayıda çalışmanın yapılmış olması, konunun kapsamlı bir şekilde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu makale, sahih kıraatlere yönelik eleştirel yaklaşımların tarihi seyrini takip etmeyi, eleştirilerin nelere yönelik olduğunu, hangi saiklerle ve kavramlarla yapıldığını tespit etmeyi, bu eleştiriler karşısında verilen cevapları tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın hacmi dikkate alınarak makale erken dönem dilbilimsel kaynakları ile sınırlı tutulmuştur. Makalede sosyal bilimlerde sıkça takip edilen betimleme, açıklama ve karşılaştırma yöntemleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Eleştirel Yaklaşım, Dilbilimsel, Erken Dönem, Basra Dil Ekolü.

Abstract

This article examines the critical approaches to authentic qirā'ahs in early linguistic sources and the responses to those criticisms. Qur'anic qirā'ahs have had a significant impact on language and syntax studies, as they are the subject of different pronunciations of words. In this framework, the early linguists dealt with the qirā'ah aspects, which became an issue of the science of syntax, especially with the phenomenon of lahn, in terms of language and i'rāb, and they turned to linguistic ihtijāj to determine the aspects of the fluent and eloquent qirā'ahs. Two important schools based in Basra and Kūfe came to the fore regarding the compilation and use of the language. In particular, linguists belonging to the Basra language school benefited greatly from old Arabic poetry based on semā'a, in linguistic comparison, shaz and invalid usages were not accepted in the Qur'anic qirā'ah. They criticized such qirā'ahs even if they were included in the common qirā'ahs, and sometimes beyond criticism, they rejected these qirā'ahs with concepts such as *lahn*, *fault*, *ghalat*, *delusion (vehm)*, *weak*, *qabīh* and *radī*. Sībawayh (d.180/796), one of the pioneers of the Basra language school, was the first grammarian to initiate the tradition of criticism for authentic qirā'ahs. This process took on a systematic style with scholars whose linguistic identity was at the forefront: Yahyā b. Ziyād al-Farrā' (d.207/822), Mubarrad (d.286/900), Akhfash al-Awsat (d.215/830), Ibn Qutaybah (d.276/889), Zajjāj (d.311/923), Nahhās (d.338/950), Abū Ali al-Fārisī (d.377/987) and Ibn Jinnī (d.392/1002). However, it is quite interesting that scholars such as Ibn Mujāhid (d.324/936) and Makkī b. Abū Tālib (d.437/1045) who were distinguished by their identity as qirā'ah scholars were also included in this tradition. It is a fact that the scholars mentioned have made great contributions to the compilation, classification and systematization of qirā'ahs according to certain criteria. In this period, the fact that the traditional perception of the sahih-shaz category in qiraahs has not yet been clarified seems to be an effective factor. A group of scholars led by qira'ah scholars, who are based on narration and thought, in the determination of sahih qirā'ahs stated that these qirā'ahs, which were criticized linguistically by linguists, are not actually problematic, that there are references to them in the old Arabic poetry. They also rejected all these allegations by saying that these qirā'ahs were transmitted from the Prophet through tawātur both literally and semā'a, and therefore they could not be weakened by linguistic rules that varied from school to school. The fact that very few studies have been conducted at academic level makes it necessary to address the issue thoroughly. This article aims to follow the historical course of critical approaches to the sahih qira'ahs in qira'ah sab'a and ashere, to determine what the criticisms are for, with which incentives and concepts the criticisms have been made, and to analyze the answers given to the criticisms. Considering the volume of the study, the article was limited to early linguistic sources. The article frequently used descriptions, explanations and comparison methods in social sciences.

Key Words: Qiraah, Critical Approach, Linguistic, Early Period, Basra Language School.

Giriş

Kur'an metninin lafzına yönelik farklı okuyuş biçimlerini ifade eden kıraat farklılıkları, nüzûl süreciyle birlikte varlık kazanmıştır. Özellikle Medine döneminde, Kur'an lafzı ve mesajının farklı lehçe ve şivelere sahip geniş halk kitlelilerine ulaştırılma zorunluluğu,¹ yedi harf ruhsatını² beraberinde getirmiş, bu ruhsat Kur'an metninin farklı şekillerde kıraatine de imkân tanımıştır. Kur'an kıraatine yönelik farklı okuma biçimleri, sahâbîler arasında birbirlerinin okuyuşlarını tenkide dayalı ferdi kimi ihtilaflara konu olmakla birlikte sorun doğru okuyuşların tespiti noktasında Hz. Peygamber'e intikal ettirilmesiyle çözüme kavuşturulmuştur.

Nüzûl sürecinde yedi harf ruhsatıyla ilişkili olarak ortaya çıkan ve ferdî kimi ihtilaflara konu olan tilâvet eksenli tartışmalar, nüzûl sonrası süreçte farklı saiklerle gündeme gelmiştir. Farklı lügat, lehçe, şive gibi ses ve telaffuz selikalarına sahip toplulukların İslâm'a girmeleri ve Araplarla karışmaları sonucunda baş gösteren lahn olgusu,³ konuşma dilinde olduğu gibi Kur'an kıraatinde de yaygın hataların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum âlimlerin sahih kıraatleri tespit etme noktasında dilsel referanslara yoğunlaşmalarına sebep olmuş, bu bağlamda kıraatler dil ve i'rab yönünden ele alınarak dilsel ihticâca⁴ konu olmuştur. Özellikle Basra dil ekolüne mensup âlimler, kendi dil kabulleri doğrultusunda kıraatlere yaklaşmışlar, kaidelerine uymayan kıraatleri şâz ve zayıf olarak görmüşlerdir. Böylece temeli rivâyet ve telakkî olan kıraatler için eleştiri kapısı aralanmış, bu eleştirilerden sahih diye addedilen kıraatler de nasibini almıştır.

¹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 31-32; Ebü'l-Hayr Muhammed b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, thk. Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Âlemiyye, ts.), 1/22.

² Yedi harf ruhsatına yönelik değerlendirmeler için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 39-137; Yaşar Akaslan, "İbnü'l-Cezerî'nin 'Yedi Harf' Meselesi Üzerindeki Fikirleri", *Dimbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 265-303; Mehmet Dağ, "Kur'an'ın Anlam ve Telaffuza Dayalı Okunması: Yedi Harf Ruhsatı", *Din'in Anlaşılmasında Dil'in Rolü (Bildiriler Kitabı)*, ed. Zeynep Akbudak (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 33-44.

³ Ahmet Karadavut, "Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 331.

⁴ Kıraatlerde ihticâc/hüccet olgusu ve tarihsel gelişimi hakkında bk. Mehmet Ünal, "Bir Kıraat Terimi Olarak 'Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 69-83; Mehmet Dağ, -*İhticâc Bağlamında- Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 123-420.

Sonraki süreç içerisinde özellikle kıraat âlimleri öncülüğünde sahih kıraatlere yönelik eleştirilere cevaplar verilmiş, bu kıraatlerin senet, resm-i mushafa muvâfakat ve Arap diline uygunluk yönünden sıhate hâiz oldukları ortaya konulmuştur.

Alana literal anlamda katkı sağlaması amaçlanan bu makalede, kıraat-i seb' a ve aşere içerisinde yer alan sahih kıraatlere yönelik eleştirel yaklaşımlar ve bunlara verilen cevaplar eşliğinde farklı iki gelenek arasındaki tartışmalar incelenmiştir. Ülkemizde akademik düzeyde sahih kıraatlere yönelik tenkitlerin de ele alınıp incelendiği bazı çalışmalar yapılmıştır.⁵ Ancak başlık ve içerik yönünden konumuzla ilgili müstakil eşdeğer bir çalışma tespit edilememiştir. Literatürdeki bu boşluk sahih kıraatlere yönelik eleştirel yaklaşımlar ve bunlara verilen cevapların kapsamlı bir şekilde araştırılmasını gerekli kılmaktadır.

Bu bağlamda araştırmada şu sorulara cevap aranmıştır: Yaygın yahut sahih kıraatlere eleştirel yaklaşımlar hangi saiklerle ve nasıl başlamıştır? Sahih kıraatleri tenkit konusu sadece dilbilimcilerin işi midir yoksa kıraat âlimlerinden de iştirak edenler olmuş mudur? Kıraatlerin tenkidinde kullanılan yaygın kavramlar nelerdir? Naklî bir temele dayanan sahih kıraatleri, ekolden ekole değişkenlik arz eden dil kaidelerine hapsetmek doğru mudur? Sahih kıraatlere yöneltilen eleştirilere gelenek içinde nasıl cevaplar verilmiştir? Bütün bu soru ve sorunlar çalışmanın önemini ortaya koymasından önemlidir. Çalışmanın hacmi dikkate alınarak makale erken dönem dilbilimsel kaynakları ile sınırlı tutulmuş ve sınırlı sayıda örnek üzerinden müelliflerin genel yaklaşımları ortaya konulmuştur.

⁵ Bu çalışmalardan bazılarının konuyla ilgili olan yerlerde atıfta bulunulmuştur. Dağ, *İhticâc*; Necattin Hanay, "Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 152-172; Ali Temel, "Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraat Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/2 (2015), 81-120; Ali Temel, "Nehhâs'ın İ'râbu'l-Kur'ân'ında 'Lahn' Tartışmalarına Konu Olan Kıraatlerin Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 15/1 (2015), 77-105; Mustafa Kılıç, "Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2015), 149-184; Recep Koyuncu, "Kıraatlerin İhticâcî Bağlamında Dilbilimsel Tefsirler: Ahfeş'in Me'âni'l-Kur'ân'ı Özelinde Bir Tahlil", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2019), 331-358; Osman Bayraktutan, "Kıraatlerin Dilsel Yönden İncelenmesi Problematikliği", *Din'in Anlaşılmasında Dil'in Rolü*, ed. Zeynep Akbudak (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 169-179; Cafer Yerlikaya, "Halef Kıraatî Özelinde Kıraatlerle İlgili Bazı Tahlil ve Tespitler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2020), 307-344; Rifat Ablay, "Müfessir ve Dilbilimcilerin İbn Amir Kıraatine Dilbilimsel ve Eleştirel Yaklaşımları", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 39-51; Kadir Taşpınar, "Ebû Amr'ın Eleştiriye Konu Olan Sahih Kıraatleri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 117-140; Mohammed Ourot, "Dilcilerin Kıraate Yaklaşımı: Sîbeveyh Örneği", *Antakiyat* 5/2 (2022), 246-265.

1. Kıraat ve Karilere Eleştirel Yaklaşımların Ortaya Çıkış Süreci

Nüzûl sürecinde yedi harf ruhsatıyla ilişkili olarak ortaya çıkan ve Hz. Peygamber'in hakemliğiyle çözüme kavuşturulan tilâvet eksenli tartışmalar, sahâbe kanalıyla nüzûl sonrası sürece taşınmıştır. Halifeler döneminde kıraat ihtilaflarını ortadan kaldırmaya yönelik en önemli faaliyet, Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın iki kapak arasında bir araya getirilmesi ve bir araya getirilen Mushaf'ın Hz. Osman devrinde çoğaltılarak belli merkezlere⁶ sevk edilmesidir.

İstinsâh edilen mushaflarda nokta ve harekenin bulunmayışı, bölge halklarının mushaf hattıyla çelişmeyen mevcut okuyuşlarını sürdürmelerine imkân tanımış,⁷ bu durum istinsâh faaliyeti sonrasında da bölgeler arasındaki kıraat ihtilaflarının devam etmesine sebep olmuştur.⁸ Hatta bazı kaynaklarda,⁹ bölgelerde mütedâvil olan ve resm-i mushafla muvâfık olmayan kimi okuyuşların da¹⁰ bölge insanları tarafından hemen terk edilmediğini bu kıraatler ile okumanın bir süre daha sürdürüldüğü belirtilmektedir.

Zikri geçen kıraat ihtilafları ile birlikte özellikle tabiîn döneminde Araplar ile Arap dışı unsurların (mevâlî) evlenmesi¹¹ ve onlardan dünyaya gelen çocuklar yoluyla Araplarda fasih dil melekesinin bozulması, konuşma dilinde olduğu gibi¹² Kur'an kıraatinde de yaygın hataların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Fetihlerle birlikte farklı etnik unsurlara

⁶ İstinsâh edilen mushafların sayısı ve sevk edildiği şehirler için bk. Abdullah b. Süleyman es-Sicistânî İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002), 113; Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekki b. Ebû Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî (Kâhire: Dâru Nahdati Mısır, t.y, ts.), 65; Ebû Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dânî, *el-Mukni' fi resmî mesâhifi'l-emsâr* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, 2010), 19; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/7; Muhammed Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, t.y.), 1/403; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlâsı* (Ankara: Avrasya Yayınları, 2004), 80-111.

⁷ Mekki, *el-İbâne*, 49, 68.

⁸ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî* (Ankara: Otto, 2016), 31.

⁹ Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 1/52-53; Necdet Çağıl, "Kıraatlar Hakkında Bir Değerlendirme-Tâhir b. Âşûr", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001), 259-299.

¹⁰ Bu hususta Hz. Ali'ye nispet edilen bir okuyuş için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'ul-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuhsin et-Türki (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 22/309; Ebû Cafer Muhammed b. Hasen Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l Kur'ân*, thk. Ahmed Habib Âmilî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 9/445; Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki'ğavâmizi't-tenzîl* (Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1986), 6/27.

¹¹ Adnan Demircan, *İslam tarihinin ilk döneminde Arap-Mevâlî ilişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 85-88.

¹² Konuşma dilinde ortaya çıkan lahn örnekleri için bk. Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1975), 2/210-288; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyânü'l-ahbâr*, thk. Yusuf Ali Tavit (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 2/173-176; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*. (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968), 15.

sahip olan insanların Müslüman olmaları ve Araplarla kaynaşmaları Kur'an kıraatinde lahn olgusunu daha da yaygınlaştırıcı bir etken olmuştur.¹³

Söz konusu nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan yaygın hatalar, Kur'an kıraatinde birtakım sorunlara sebep olmuş, bu sıkıntıyı gidermek ve sahih olan okuyuşu sakîminden ayırtırmak için âlimler dil bilimi çalışmalarına yönelmişlerdir.¹⁴ Bu durumda dil âlimleri Arap dili, şiir ve ahbârından oluşan fasih dil malzemelerini derlemek üzere bâdiyeye yolculuğa çıkmışlardır.¹⁵ Dilcilerin dil malzemelerini derledikleri başlıca kaynak olarak, çölde yaptıkları seyahatler esnasında karşılaştıkları ve kendilerinden bilgi aldıkları katkısız çöl bedevileri olmuştur.¹⁶ Dilin derlenmesi ve kaidelere bağlanmasında kullanılan farklı yöntem ve metotlar¹⁷ dilde ekolleşmelere neden olmuş, bu ekolleşme, aralarında farklı boyutlarda dil tartışmalarını¹⁸ barındıran Basra ve Kûfe dil mekteplerinin doğmasına yol açmıştır.¹⁹

¹³ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1351/1933), 2/251-252; Muhammed Semir Necib Lebdî, *Eserü'l-Kur'an ve'l-kıraat fi'n-nahvi'l-Arabî* (Kuveyt: Darü'l-Kütübî's-Sakâfiyye, 1978), 19; Karadavut, "Lahn'in Doğuşu", 331.

¹⁴ Karadavut, "Lahn'in Doğuşu", 343; İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/302.

¹⁵ Çölün fasih dilin kaynağı olarak görülmesi hususunda şu nakil önemlidir. Bir gün ünlü kıraat ve nahiv âlimi Kisâî (ö. 189/805), Halîl b. Ahmed'e (ö. 175/791) "Bu ilmimi nereden öğrendin?" diye sormuştur. O da "Hicâz, Necd ve Tihâme çölllerinden" şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Kisâî, Halîl b. Ahmed'i örnek alarak onun gibi çöllere gitmiştir. Döndüğünde, -ezberlediklerinin yanı sıra- oradaki bedevilerden öğrendiklerini yazmak için on beş şişe mürekkep tüketmiştir. Seyyid Ahmed Haşimi, *Cevâhirü'l-edeb fi edebiyat ve inşâu lugati'l-'Arab* (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, ts.), 2/178; Basim Salih Huseyn, "et-Tevcühü'n-nahvî li'l-kırâati'l-Kur'aniyye 'inde Sibeveyh", *Journal of Tikrit University for Humanities* 27/8 (2020), 3.

¹⁶ Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/256; Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi (başlangıçtan günümüze)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2001), 10.

¹⁷ Dilin derlenmesi hususunda temelde her iki ekol de semâ ve kıyasa baş vurmakla birlikte Basralılar fasih Araplardan iştirilmiş olan semâ'ı, Kûfeliler ise kıyası öncelemişlerdir. Bu sebeple Basralı âlimler ehl-i semâ, Kûfeli âlimler ise ehl-i kıyâs olarak vasıflandırılmıştır. Basralı âlimler, çöle yakın olmaları ve bedevilerle daha kolay temasa geçmeleri sebebiyle derledikleri malzemelerde daha katı davranmışlar, en fasih ve dile en kolay gelen lafızları seçmişlerdir. Bu seçim esnasında da dillerinde herhangi bir karışma vuku bulmamış ve fitratına güvendikleri fasih kabileleri tercih etmişlerdir. Yine tercihte şâz kullanımlara meyilememişlerdir. Kûfeli âlimlere gelince çölden uzakta olmaları ve bedevilerle temaslarının zor olması sebebiyle onlar, rivâyetlerde daha mütesâhil davranmışlar, dille ilgili malzemenin derlenmesinde kabileler arasında herhangi bir ayırma gitmemişler. Ayrıca Basralılar'ın tercih etmediği sâir kabilelerden de dil derlemişlerdir. Basra dil ekolüne mensup Riyâşî'nin (ö. 257/871) dili fasih bedevilerden derlediklerine yönelik şu sözü önemlidir: "Biz dili, kertenkele avlayan ve çöl faresi yiyen bedevilerden aldık. Onlar ise (Kûfeliler) dili şehir civarındaki köy ve kasaba ahalisinden, yemeklerinde katıkla beslenenlerden almışlardır." Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakati'l-üdebâ'* (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1386/1967), 200; Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili'l-hulâf beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (y.y.: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/366-370; Emin, *Duha'l-İslâm*, 2/296.

¹⁸ Basra ve Kûfe mektepleri arasında cereyan eden münâzara ve tartışmalar için bk. Enbârî, *Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 2/577, 702-707.

¹⁹ Hulusi Kılıç, "Basriyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/117.

Basra-Kûfe mektepleri arasındaki nahiv meselelerine yönelik metodik farklılaşmaya dayalı dilsel tercihlerden ve bunların ortaya çıkardığı kutuplaşmalardan kıraatler ve kâriiler de payına düşeni almıştır. Bu noktada kıraatlerin dilsel ihticâca konu oluşu Basra dil mektebine mensup âlimler ile başlatılmıştır²⁰ ki Sîbeveyh, kitâbiyata dayalı olarak²¹ bu işi yapan ilk şahsiyet olarak kabul edilmektedir.²² Sîbeveyh, kıraatlerde dilsel ihticâc yolunu açmakla birlikte genellikle kıraat farklılıklarına salt dilsel açıdan bakmamaya da özen göstermiştir. Dilsel kaideleri ile kıraat varyantlarının çelişmesi durumunda genelde, kıraatin “uyulması gereken bir sünnet”²³ olduğuna vurgu yaparak kıraat farklılığını merkeze almış, dilsel kaideleri ona uyarlamaya çalışmıştır.²⁴ Ancak ele aldığımız örneklerde de görüleceği üzere Sîbeveyh, bu genel yaklaşımını her zaman aynı minvalde sürdürmemiş, yer yer kendi dil kriterlerine uymayan sahih kıraatleri tenkide tabi tutmuştur. Bu yönüyle Sîbeveyh’in, sahih kıraatlere yönelik eleştiri geleneğini başlatan ilk dilbilginini olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.²⁵ Sîbeveyh sonrası dilbilimsel kaynaklarda sahih kıraatlere yönelik eleştirel yaklaşımın dozu daha da artmıştır. Ferrâ, Müberred, Ahfeş, Zeccâc gibi dil bilginleri kıraatleri sadece dil ve i‘rab yönünden ele almakla kalmamışlar, dilde uyguladıkları yaklaşımın benzerini semâ ve nakle dayanan kıraatler için de uygulamışlardır. Kendi dil sistematığına uyan kıraatleri kabul etmişler, uymayanları ise sahih-şâz ayırımında bulunmaksızın şiddetli bir şekilde eleştiriye tabi tutmuşlardır. Zikri geçen dil bilginlerinin sahih kıraatleri Sîbeveyh’ten daha fazla eleştiriye tabi tutmaları sorgulanması gereken bir husustur. Her şeyden önce Sîbeveyh’in izinden giden bu dil bilginlerinin Sîbeveyh’in sistematize ettiği dilsel kaidelerini merkeze alıp kıraat farklılıklarını ona uyarlamaya ve

²⁰ Murad Ğâlib Züneybât, *Nakdû'n-nühât li'l-kurrâ'* (Mu'tah: Cami'atü Mu'tah, 2015), 17.

²¹ Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı gibi, Basralı nahivcilerin kıraatlere yöneliminde, i‘rab dair ihtilafları yorumlamada ve çözüme kavuşturma çabalarında zirve olan kitaplar vardır. Bunun en temel sebebi, Basra'nın ilk nahivcisi olarak bilinen Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî'nin (ö. 205/821) bir kıraatçi olmasıdır. Onu takip edenlerden İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû Amr b. el-Alâ el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771), Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 154/771), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) ve Hârûn b. Mûsâ (ö. 170/786) gibi Basralı âlimlerin tamamı kurrâlardan idi. Bu sebeple kıraatlere önem verme anlayışı, -her ne kadar kendilerinden yahut başkalarından kıraatleri rivayet ettiği bilinmese de- bu âlimlerden Sîbeveyh'e kadar ulaşmıştır. Hatta Sîbeveyh'in kitabını inceleyen bir kişi, onun kıraat âlimlerinden oldukça istifade ettiğine kanaat getirir. Bu, Sîbeveyh'in i‘rab ve kıraatlere dair yorumlarından ve Nahivci Hârûn gibi kimselerden kıraat vecihlerini rivayet etmesinden anlaşılabilir bir durumdur. Huseyn, “Tevcihü'n-nahvî”, 2-3.

²² İbrâhim Abdullah Rufeyde, *en-Nahv ve kütübü't-tefsir* (Mısrate: Dârü'l-Cemâhiriyye, 1990), 2/1076; Dağ, *İhticâc*, 236-238, 258.

²³ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârîsî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988), 1/148.

²⁴ Aydın Kudat, *Sibeveyhi'nin Dilbilim İle Kıraat Arasındaki Dengeli Konumu* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020), 31-33.

²⁵ Bk. Ahmet Mekki el-Ensârî, *Sibeveyh ve'l-kirâât* (Darü'l-Maârif, 1972), 17; Züneybât, *Nakdû'n-nühât*, 18.

onunla hüccetlendirmeye çalışmaları bunda etkili olmuştur. Yine Sibeveyh'in dilbilimsel olarak ortaya koyduğu kaidelere onların kıraat vecihlerinden daha fazla değer atfetmeleri bir başka etken olarak gözükmektedir. Bu sebeplerden olsa gerek Ferrâ, Müberred, Ahfeş, Zeccâc gibi dil âlimlerinin sahih kabul edilen kıraatlere Sibeveyh'ten daha fazla eleştiri yönelttikleri görülmektedir.²⁶

Neticede Sibeveyh ile başlayan kıraatlere yönelik eleştirel yaklaşım süreci, Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ,²⁷ Müberred,²⁸ Ahfeş el-Evsat,²⁹ İbn Kuteybe,³⁰ Zeccâc,³¹ Nehhâs³² gibi dilsel kimliği ön planda olan âlimlerle sistematik bir tarza bürünmüş; İbn Cerîr et-Taberî (310/923),³³ İbn Mücâhid (ö. 324/936),³⁴ Ebû Ali el-Fârisî,³⁵ İbn Cinnî,³⁶ Mekkî b. Ebû Tâlib,³⁷ Ebû Cafer et-Tûsî (ö. 460/1067),³⁸ Zemahşerî (ö. 538/1144),³⁹ İbn Atiyye (ö. 541/1147),⁴⁰ Tabersî

²⁶ Detaylı bilgi için bk. Aydın Kudat, "Kur'an Kıraatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine", *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 15/1 (2020), 65, 70.

²⁷ Mesela bk. Ebû Zekariyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâfi-Muhammed Ali en-Neccâr (Mısır: Darü'l-Misriyye, ts.), 1/223, 252-253, 338, 414-416, 473; 2/75-76, 139, 183, 210, 259; 3/46, 74, 329.

²⁸ Mesela bk. Ebü'l-Abbas Muhammed b. el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Azîme (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 1/212, 223; 2/271; 3/232; 4/105, 195.

²⁹ Mesela bk. Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'âde el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Abdülemir Muhammed Verd (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 1/198-199; 429-430, 431; 2/571, 580, 581; Ahfeş'in kıraatlere genel yaklaşımı için bk. Erdoğan Baş, *Ahfeş ve Kıraatler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012); Koyuncu, "Kıraatlerin İhticâcı", 350.

³⁰ İbn Kuteybe, Kur'an'a yönelik itirazlara cevap verme sadedinde telif ettiği Te'vîlü müşki'l-Kur'an eserinde başta Hamza ve Nâfi olmak üzere Kıraat-i seb'a' içerisinde yer alan kâri'lere yönelik ciddi eleştiriler yöneltmiştir. İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkilî'l-Kur'ân*, 42.

³¹ Mesela bk. Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebi (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 1/78, 104, 398; 2/6, 320, 434; 3/159, 168, 289, 312, 361.

³² Mesela bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Beydûn (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 1/45, 197, 221; 2/33; 3/55-56, 95, 256, 4/95, 237.

³³ Mesela bk. Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 1/330; 2/161, 196, 213-214, 295-296, 348, 396; 3/179, 337; 6/330, 346; 9/72, 76, 635; 21/63.

³⁴ Mesela bk. Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'ât*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 1400/1980), 154, 169, 183, 206-207, 210, 262, 292, 315, 346, 396, 420, 448, 435, 433, 467, 576.

³⁵ Mesela bk. Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Hüccce li'l-kurrâi's-seb'a*, thk. Bedruddîn Kahvecî-Beşîr Cuveycâbî (Beyrut: Dârü'l-Me'mun li't-Türâs, 1413/1993), 2/14, 281; 3/121, 411, 413; 4/258; 5/267, 316; 5/423.

³⁶ Mesela bk. Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kuttâb, 1989), 1/330, 3/145.

³⁷ Mesela bk. Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Keşf 'an vucûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucejihâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1394/1974), 1/92, 130, 242, 305, 375, 437, 404, 453; 2/58, 114.

³⁸ Mesela bk. Tûsî, *et-Tibyân*, 1/282, 3/88, 99; 4/286, 289, 303.

³⁹ Mesela bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/462, 2/69, 465; 4/323, 465.

⁴⁰ Mesela bk. Abdurrahman b. Temmâm el-Endelûsî İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/74, 124, 202, 422; 2/5, 523; 3/452.

(ö. 548/1154)⁴¹ gibi dilbilimsel hüccet, kıraat ve tefsirci kimlikleri ile temâyüz etmiş âlimlerle de bu gelenek devam ettirilmiştir.

2. Kıraatlere Yönelik Eleştirel Yaklaşımlara Örnekler

Dilbilimsel ve nahiv kaynakları kıraat ve kârieleri iki yönden eleştiriye tabi tutmuşlardır. Birincisi: İster kıraat-ı seb'adan olsun ister olmasın, kimi kıraatlerin senetlerinin zayıf olduğunu söylemeleri ve bu kıraatlerin sıhhatleri hususunda şüphe bulunduğunu iddia etmeleridir. İkincisi: Bazı kıraat ve kârîleri nahiv ve dil yönünden zayıf bulmaları bu sebeple onları *lahn*, *hata*, *galat*, *vehm*, *zayıf*, *kabîh* ve *radî* gibi kavramlarla tenkide tabi tutmalarıdır. Örnekler zikri geçen kavramların başlığı altında ele alıp incelenecektir.

2.1. Kıraatlerin Lahn Kavramı Kullanılarak Eleştiriye Tabi Tutulması

Lahn kelimesi, kıraatte doğruyu terk etmek, konuşmada hata yapmak, sözde ve kıraatte sesi titretmek,⁴² sözde kıvrak ve maharetli olmak,⁴³ sözü yönünden ve başka bir yöne çevirmek,⁴⁴ i'rabta hata yapmak⁴⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Kıraat ilminde yaygın tanım olarak, lahn-i hafî ve lahn-i celî olmak üzere tilâvet esnasında kârînin i'rab ve telaffuz hatalarını ifade etmektedir.⁴⁶ Keza "Konuşma ve kıraat esnasında insanın düştüğü nahiv hatalarıdır ve bazen lafızları telaffuz ederken görülür."⁴⁷ şeklinde de tarif edilmiştir.

Lahn kavramı, kurrânın icrâ ettiği bazı Kur'an kıraatlerinde onları eleştiren dil ve nahiv âlimleri tarafından çokça kullanılmıştır. Bu âlimler, bazı kurrayı lahn yapmakla nitelmişler ve onları Arap dili kurallarının dışına çıkmakla ithâm etmişler. Bu hususta en fazla eleştiriye maruz kalan kişi kıraat imamlarından Hamza b. Habîb ez-Zeyyat (ö. 156/773) olmuştur.⁴⁸ Hamza hakkında "O Kur'an'da lahn yapıyor ama buna akıl erdiremiyor."⁴⁹

⁴¹ Mesela bk. Ebû Ali b. Hasen Fadl et-Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, thk. Lecne mine'l-Muhakkıkîn (Beyrut: Müessesetü'l-A'lâ, 1415/1995), 1/241, 4/70, 170, 206.

⁴² Ebû Abdîrahmân Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 3/230; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Cemâ'a mine'l-lügaviyyîn (Beyrut: Darü Sâdır, 1414/1993), 13/379.

⁴³ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, thk. Muhammed Avd Mir'ab (Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001), 5/41.

⁴⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/161.

⁴⁵ Mahammed b. Abdîrrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Ali eş-Şiri (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414/1994), 18/503.

⁴⁶ Muhammed b. Ali et-Tahânevî, *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 2/1402.

⁴⁷ Kâmil Mühendis, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-'Arabîyye fi'l-lüga ve'l-edeb* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1979), 316.

⁴⁸ Hamza'nın kıraatine yöneltilen tenkitler ve bunlara verilen cevaplar hakkında bk. Sâlim b. Muhammed Zehrânî, "Raddü'l-intikâdât 'an kırâati Hamza ez-Zeyyât", *Mecelletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 5/3 (2021), 35-74; Aydın

İfadesi buna örnektir. Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin (ö. 255/869) Hamza'ya yönelik şu sözleri de dikkat çekicidir: "Kûfe ehli Hamza hakkında kibirlenip hataya düşmüşlerdir. Onun Arapça hususunda yetersiz olduğu şüphesizdir. Zira o, vakıf ve istinâfı, kat', vasıl ve hemzenin durumlarını bilmemektedir. Onun imam olması şaşılabilir bir şeydir."⁵⁰ Yine ünlü dil âlim Zeccâc, Hamza'nın idğam konusundaki kimi uygulamalarını eleştirerek onun bu hususta lahne düştüğünü iddia etmiştir.⁵¹ Kıraatler konusunda Hamza'ya yönelik en keskin eleştiriyi İbn Kuteybe yapmıştır. İbn Kuteybe, Hamza'yı Kur'an kıraatinde nev zuhur okumalar ortaya koyduğunu ve bu sebeple onun lahne düştüğünü iddia etmiştir. İbn Kuteybe'ye göre "Hamza'nın kıraati karışık ve düzensizdir. O, işba', idğam, idca', hemze, medd gibi kimi kıraat uygulamalarında örneği olmayan okumalar ortaya koymuş, bu hususta aşırıya kaçmış ve Allah'ın kulları için kolaylaştırdığını zorlaştırmıştır. Öte yandan onun kendi kıraatini okutmakla birlikte, bu kıraatle namaz kılmayı mekruh sayması hayret verici bir durumdur. Peki namaz kılınması câiz görülmeyen bu kıraat nerede kullanılacaktır."⁵² Kıraat imamı Nâfi' hakkında da benzer iddialar ileri sürülmüştür. Erken dönem dil âlimlerinden Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863), kıraat imamı Nâfi' i dinlediğini, onun Arapçadan nasibinin olmadığını, nahiv hususunda lahne düşerek birtakım kıraatler icrâ ettiğini savunmuştur.⁵³

Kıraat kaynaklarında kıraatleri eleştiri bağlamında lahn kavramı mümkün mertebeye kullanılmamakla birlikte, dilbilimsel kaynaklarda dilsel yönden hatalı olduğu var sayılan kıraatler için bu kavram çokça kullanılmıştır.

Sözgelimi Bakara 2/54'te Ebû Amr'a nispet edilen ve hemzenin sükûnu ile "الِ بَارِنُكُمْ" şeklinde okunan⁵⁴ kıraat, Müberred tarafından lahn olarak değerlendirilmiştir. Müberred'e göre, buradaki hemze câr-mecrûr konumu itibariyle i'rab harfinin harekesini taşımaktadır. Dolayısıyla i'rab harfinin harekesinin ortadan kaldırılması sözde ve şiirde yeri olmayan bir durumdur.⁵⁵ Sîbeveyh de bu tür kelimeleri sükûn ile okumayı hatalı olarak görmüş, doğru

Kudat, *Hamza b. Habib ez-Zeyyât ve cuhûduhu fi'l-kıraâtî ve'l-Luğa* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020), 113-120.

⁴⁹ Abdülvâhid b. Ali el-Lügavî Ebû't-Tayyib, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Mektebetü'l-Asriyye, 1955), 44.

⁵⁰ Ebû't-Tayyib, Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, *Nahviyyîn*, 44.

⁵¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/312.

⁵² İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 42-43.

⁵³ Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Munstif şerhu Kitâbi't-Tasrîf* (y.y.: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, 1373/1954), 307.

⁵⁴ İbn Mücâhid, *Seb'a*, 155; Ebû'l-Kâsım Şihâbüddin Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Murşidü'l-vecîz* (Beyrut: Daru Sâdir, 1395/1975), 174; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/21.

⁵⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/276.

okuyuşun ihtilâs ile olması gerektiğini, Ebû Amr'ın da bu kelimeyi sükûn ile değil ihtilâs ile okuduğunu var saymıştır.⁵⁶ Basra dil ekolünün önemli temsilcilerinden Ahfeş de Sîbeveyh'in yolundan gitmiştir. Ahfeş'e göre, bazıları bu kelimeyi hemze ile yâ arasında tahfif ile okumuşlar, bazıları ise bu kelimenin sükûn ile okunması gerektiğini iddia etmişlerdir ki bu okuyuş câiz değildir. Oysa râvîler tahfif olarak işitmişler, meczûm zannına kapılarak hataya (غلط) düşmüşlerdir. Zira tahfif kitâbetle değil, müşâfehe yoluyla anlaşılabilir.⁵⁷

Görüldüğü üzere dilsel kaygılarla Müberred'in lahn kavramını kullanarak reddettiği bu kıraati, Sîbeveyh ve Ahfeş gibi âlimler râvîlerin hatalarına hamlederek reddetme yolunu seçmişlerdir. İbn Mücâhid de Ebû Amr'ın bu tür kelimelerde tahfifi çokça kullanması sebebiyle bu rivâyetlerin doğru olabileceğini söylemiştir.⁵⁸ Ebû Mansur el-Ezherî (ö. 370/980),⁵⁹ Dâni (ö. 44/1053),⁶⁰ İbnü'l-Cezerî⁶¹ ve Ahmed b. Muhammed el-Bennâ (ö. 1117/1705)⁶² gibi âlimler Ebû Amr'ın bu kıraatini dil, nakil ve rivâyet yönünden sağlam görerek savunmuşlardır.

Secde 32/24'te Kûfe kıraat ehli ve İbn Âmir'e izâfe edilen her iki hemzenin de tahkiki ile "أَيْمَةٌ" şeklinde okunan kıraat,⁶³ Nehhâs'ın ifadesine göre, nahiv âlimlerinin tamamı tarafından lahn olarak görülmüştür.⁶⁴ Sîbeveyh'e göre yan yana gelen iki hemzenin tahkik ile okunması Arap dilinde yeri olmayan bir uygulamadır. Yaygın kullanım birincisinin tahfif, ikincisinin tahkik ile okunmasıdır ki Ebû Amr'ın uygulaması da bu yöndedir.⁶⁵ İbn Cinnî, "hemzenin şâz okunuşları" bahsinde "أَيْمَةٌ" lafzı üzerinde de durmuş ve yan yana gelen iki hemzenin özellikle kelime başlarında tahkik ile kıraat edilmesini lahn olarak değerlendirmiştir. Ona göre aynı kelimedeki yan yana bulunan iki hemzenin tahkik ile okunması "سَنَاءٌ" ve "سَنَاءٌ" örneklerinde olduğu gibi sadece ayne'l-fiiline özgü bir durumdur ki bu da Arap dilinde zayıf bir uygulamadır.⁶⁶ Kıraat âlimi Mekkî de bu hususta kendisinden

⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/203. Ebû Amr bu kelimeyi sükûn ile okurken, birinci râvisi olan Dûrî hem sükûn hem ihtilâs ile kıraat etmiştir. Dolayısıyla Ebû Amr'dan her iki okuyuş veçhi de rivâyet edilmiştir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9-11.

⁵⁷ Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/265-266.

⁵⁸ İbn Mücâhid, *Seb'â*, 155.

⁵⁹ Ebû Mansur Muhammed el-Ezherî, *Me'âni'l-kırâât* (Darü'l-Maârif, 1412/1991), 1/150-151.

⁶⁰ Ebû Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dâni, *Câmi'ul-beyân fi'l-kırââti's-seb'â* (İmârât: Câmîatü's-Şârika, 1428/2007), 2/859.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/10, 2/352.

⁶² Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kırâ'âti'l-erba'ate 'aşer*, thk. Enes Mihra (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006), 464.

⁶³ Ezherî, *Me'âni'l-kırâât*, 1/447; Fârisî, *el-Hücce*, 4/175; Mekkî, *el-Keşf*, 1/498; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/379.

⁶⁴ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 3/203.

⁶⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/549.

⁶⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/143.

önceki dil ve nahiv âlimlerinin izini takip etmiştir. Mekkî, “أُئِمَّة” kelimesindeki yan yana gelen iki hemzenin tahkik ile okunmasını Arap dili açısından doğru bulmamış ancak o, zikri geçen kıraati lahn kavramıyla değil zayıf kavramını kullanarak eleştirmiştir.⁶⁷

A'râf 70/10'da Hârice kanalıyla Nâfi'e nispet edilen ve yâ'nın hemzeye tebdili ile “مَعَايِش” şeklinde okunan kıraat,⁶⁸ nahiv âlimlerinin tamamı tarafından lahn olarak nitelendirilmiştir.⁶⁹ İlgili okuyuş, kıraat âlimleri tarafından da farklı kavramlarla tenkide tabi tutulmuştur. Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) ifadesine göre müfredi “مَعِيشَة” olan bu lafızdaki yâ harfi zâid değil, kelimenin aslındandır. Dolayısıyla bu kelimenin cem 'inde de aslî harfin hemzeye dönüşmesi söz konusu olamaz.⁷⁰ Sîbeveyh de benzer yönde görüş açıklayarak bu okuyuşu radi/çirkin kavramıyla eleştirmiştir.⁷¹ Zeccâc'a göre şayet buradaki yâ harfi “صَحِيفَة” örneğinde olduğu gibi aslî bir harf olarak değil zâid bir harf olarak bulunursa o takdirde çoğulu “صَحَائِف” şeklinde gelebilir. Çünkü “صَحِيفَة” kelimesi “صَحْف” kelimesinden türemiştir ve kelimenin aslında yâ harfi bulunmamaktadır. Ancak “مَعَايِش” kelimesi böyle değildir. Bu kelime “عَيْش” mastarından türemiştir ve burada bulunan yâ harfi kelimenin aslındandır.⁷² İlgili kıraati hatalı olarak görüp ilk eleştiri getirenlerden birisi Mâzinî olmuştur. Mâzinî, kıraat imamı Nâfi'i dinlediğini, onun Arapçadan nasibinin olmadığını, bu örnekte olduğu gibi nahiv hususunda lahne düşerek birtakım kıraatler icrâ ettiğini savunmuştur.⁷³ Nâfi'e nispet edilen bu kıraat, Nehhâs, İbn Haleveyh ve Ezherî tarafından lahn kavramıyla,⁷⁴ İbn Cinnî tarafından hata kavramıyla,⁷⁵ İbn Mücahid, İbn Sîde (ö. 458/1066) ve Bennâ tarafından galat kavramıyla⁷⁶ eleştiriye tabi tutulmuştur.

Kehf 18/97'de sakin sîn harfinin tı (ط) harfine idğamı ile kıraat imamlarından sadece Hamza'nın okuduğu “فَمَا اسْطَاعُوا” şeklindeki şeddeli kıraat,⁷⁷ Zeccâc'ın ifadesine göre Halil b.

⁶⁷ Mekkî, *el-Keşf*, 1/498.

⁶⁸ İbn Mücâhid, *Seb'a*, 278; Bennâ, *İthâf*, 280.

⁶⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/320; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-kırâati's-seb'a* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1413/1992), 1/176.

⁷⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 8/53.

⁷¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/320.

⁷² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/320.

⁷³ İbn Cinnî, *el-Munstf*, 307.

⁷⁴ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 238; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 1/176; Ezherî, *Me'âni'l-kırâât*, 1/405.

⁷⁵ İbn Cinnî, *el-Munstf*, 307.

⁷⁶ İbn Mücâhid, *Seb'a*, 278; Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrâhim Ceffâl (Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1978), 4/209; Bennâ, *İthâf*, 280.

⁷⁷ Âyet kıraat imamlarının tamamı tarafından sîn harfinin sükûnu ile “فَمَا اسْطَاعُوا” şeklinde okunurken, sadece Hamza tarafından sîn harfinin tı harfine idğamı ile “فَمَا اسْطَاعُوا” şeklinde okunmuştur. İbn Mücâhid, *Seb'a*, 401; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/316; Bennâ, *İthâf*, 373.

Ahmed, Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) ve Sîbeveyh tarafından lahn olarak nitelendirilmiştir. Onların bu noktadaki gerekçeleri “فَمَا اسْتَطَاعُوا” şeklinde sîn ve idğam edilen te harfi olmak üzere⁷⁸ iki sâkinin bir arada bulunmasının dilsel açıdan muhal oluşuna dayanmaktadır.⁷⁹ Benzer eleştirel yaklaşım kıraat ve tefsir kaynaklarında da yer almıştır. Hamza'nın idğamlı kıraatini İbn Mücâhid ve Fârisî gayr-ı câiz,⁸⁰ Ezherî lahn,⁸¹ Mekkî kerih,⁸² İbn Atiyye, Kurtubî ve Ebû Hayyân (ö. 745/1345) ise zayıf bir vecih olarak görmüşlerdir.⁸³

Burada dilsel kimliği ön plana çıkmış âlimlerle İbn Mücâhid, Mekkî gibi kıraat ve dilbilimsel hüccet alanındaki çalışmalarıyla temâyüz etmiş âlimlerin sahih bir kıraate yönelik eleştiri noktasında müşterek hareket etmeleri ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan Dâni, İbnü'l-Cezerî ve Bennâ gibi âlimler ise Hamza'nın kıraatini sıhhat yönünden sağlam, dil yönünden de kusursuz sayarak ilgili eleştirilere katılmamışlardır.⁸⁴

2.2. Kıraat ve Kârîlere Hata ve Galat Nispet Ederek Eleştirmek

Sözlükte “yanılgı, yanlışlık, yanılmak ve bir şeyde doğruyu bulamamak”⁸⁵ gibi manalara gelen *galat/غلط* kelimesi, dil ve nahiv bilginlerinin ıstılahında “kıyasa ve fasih Arapların dillerinde câri olan üslûba aykırı düşen her türlü dilsel kullanım”⁸⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Sözlükte “doğrunun zıttı”⁸⁷ şeklinde açıklanan *hatal/خطا* kavramı ise, terim olarak “konuşmada veya eylemde ortaya çıkan yanlışlık, amaçlanan doğruyu tutturamamak”⁸⁸ şeklinde açıklanmıştır.

Dilbilimsel kaynaklar kıraatleri tenkit noktasında galat ve hata kavramlarını genelde birbirine yakın anlamlarda kullanmışlardır. Bu sebeple bu iki kavram aynı başlık altında

⁷⁸ Bu iki kıraatin aslı “فَمَا اسْتَطَاعُوا” şeklindedir. Te (ت) harfi ile ta (ط) harfinin aynı mahrece tabi olmaları sebebiyle cumhur tahfif için te harfini hafifleterek “فَمَا اسْتَطَاعُوا” şeklinde okumuşlardır. Hamza ise te harfini ta harfine idğam etmiş bu durumda sakin sîn ve sâkin ta olmak üzere iki sakin bir araya gelmiştir. “فَمَا → فَمَا اسْتَطَاعُوا” → “فَمَا اسْتَطَاعُوا” → “فَمَا اسْتَطَاعُوا” Ebü'l-Kasım Tacülkurra Burhanüddin el-Kirmânî, *Mefâtiḥü'l-egânî fi'l-kırâât ve'l-me'ânî*, thk. Abdülkerim Mustafa Müdlic (Beirut: Darü İbn Hazm, 1422/2001), 264.

⁷⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/312.

⁸⁰ İbn Mücâhid, *Seb'a*, 401; Fârisî, *el-Hüccce*, 5/178.

⁸¹ Ezherî, *Me'âni'l-kırâât*, 2/126.

⁸² Mekkî, *el-Keşf*, 2/80.

⁸³ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 3/544; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyâd: Darü Âlemi'l-Kütüb, 2003), 11/63; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîṭ*, thk. Ali Muhammed Muavvid (Beirut: y.y., 1422/2001), 6/156.

⁸⁴ Dâni, *Câmi' ul-beyân*, 3/1327; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/379; Bennâ, *İthâf*, 373.

⁸⁵ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-lüga ve sîhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Abdülğafûr Attâr (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 3/114; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/363.

⁸⁶ Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hacib, *el-Îzâh fi şerhi'l-mufassal* (Bağdat: Vizâretü'l-Evkâf, 1982), 126, 141, 332, 604.

⁸⁷ Ebû Bişr b. Yemân el-Bendenicî, *et-Takfiye fi'l-lüga*, thk. Halil İbrahim Atiyye (y.y.: Vizâretü'l-Evkâf, 1976), 84.

⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/65.

birleştirilmiştir. Yalnız bir kıraati eleştirirken kaynaklar müşterek lafız kullanmamışlardır. Bir kaynakta galat veya hata kavramı kullanırken başka kaynaklar vehm, kabîh, lahn gibi kavramları kullanabilmişlerdir. Bu durum kıraat kaynakları için de söz konusu olmuştur.

Örneğin İbrâhim 14/22'deki sadece Hamza tarafından mütekellim yâ'sının kesresiyle "بُصْرَجِي" şeklinde okunan kıraat,⁸⁹ nahiv âlimlerinin çoğunluğu tarafından hatalı olarak görülmüştür. Zeccâc, Ebû Ubeyde'den naklen, onun cer kıraatini *galat* olarak gördüğünü belirtmiştir.⁹⁰ Ferrâ, kesreli kıraati hatalı olarak görmüş bunun sebebini kârîlerin vehmine dayandırmıştır. Ferrâ'ya göre muhtemelen onlar, mütekellim yâ'sının cer kabul etmeyeceğini akledememişler, cer harfi olan bâ'nın lafzın tamamını mecrûr kılacağını zannetmişlerdir.⁹¹ Ahfeş ne Araplardan ne de dil ve nahiv bilginlerinden böyle bir kelam işittiğini bu okuyuşun lahn olduğunu belirtmiştir.⁹² Zemahşerî ise mütekellim yâ'sının fetha olabileceği gerekçesiyle Hamza'nın kıraatini zayıf olarak nitelendirmiştir.⁹³

Mekkî, Kutrub'un (ö. 210/825) kesreli okuyuşu Benî Yerbû⁹⁴ kabilesine dayandırdığını, bu kabilenin izâfet yâ'larına zâid yâ ekleyerek bu kabîl uygulamalar yaptığını söylemiştir.⁹⁵ İbnü'l-Cezerî ayrıca bu kıraatin sahih kıraatlerde bulunması zorunlu olan üç şartı da içinde taşıdığını söyleyerek dil yönünden olduğu gibi sıhhat yönünden de sağlam olduğunu belirtmiştir.⁹⁶

Hamza'nın bu kıraatine dil bilginleri ile kıraat âlimleri farklı yaklaşmışlardır. Dil bilginleri başta galat kavramı olmak üzere farklı kavramlar kullanmak suretiyle ilgili kıraati eleştiriye tabi tutarken kıraat âlimleri ya yorumda bulunmamış veya savunmuşlardır. Örneğin İbn Mücâhid toplam otuz beş yerde galat ve hata kavramlarını kullanmak suretiyle sahih kıraatlere eleştiri yöneltirken⁹⁷ bu kıraatte olumlu veya olumsuz herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Mekkî ise tespitlerimize göre beş yerde galat ve hata

⁸⁹ Bu kelime Hamza dışındaki diğer kıraat imamlarının tamamı tarafından mütekellim yâ'sının fethası ile "بُصْرَجِي" şeklinde okunmuştur. İbn Mücâhid, *Seb'â*, 362; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/298-299; Bennâ, *İthâf*, 342.

⁹⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/159; Ebü'l-Kâsım Şihâbüddin Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî*, thk. İbrâhim Atve İvaz (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 550.

⁹¹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/75.

⁹² Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/407.

⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/551; Mustafa Kılıç, *Kırâat Tefsir İlişkisi -Zemahşerî Örneği* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 139.

⁹⁴ Ahmed b. Yakub el-Hemdânî, *Sıfatu cezireti'l-Arab*, thk. Ali Ekvâ (Riyâd: Dâru'l-Yemâme, 1977), 253.

⁹⁵ Mekkî, *el-Keşf*, 2/26.

⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/298-299.

⁹⁷ Amdülvâhid es-Samedî, "Menhecü nakdü'l-kırâat 'inde şuyûhi'l-mukriîn Ebî Bekr İbn Mücâhid", *Mecelletü'l-Kârî li'd-Dirâsâti'l-Edebiyye ve'n-Nakdiyye ve'l-Lügaviyye* 2/2 (2020), 42-43.

kavramlarını kullanmışken⁹⁸ Hamza'nın bu kıraatini eleştiriye tabi tutmamış hatta savunmuştur. Bu da dilbilimsel kaynaklar ile kıraat kaynaklarının sahih kıraatleri eleştiri noktasında her zaman müşterek hareket etmediklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Ancak kıraat âlimlerinden Mekkî, Kehf 25/18'de yer alan ve Halef, Hamza ve Kisâî'nin "تَلْمَائِيَّةٌ سِنِينَ" şeklinde tenvinsiz ve izâfetli okuduğu kıraatte⁹⁹ aynı tavrı sergilememiştir. Mezkûr kıraat, Müberred tarafından hatalı bir okuyuş olarak nitelendirilmiştir. Müberred'e göre her ne kadar bu şekildeki bir kullanım şiirde zaruret dolayısıyla câiz görülse de Arap dilinde ve Kur'an kıraatinde uygun görülmemiştir.¹⁰⁰ Yine bu ekole mensup olan Nehhâs, dilbilgisi kurallarına aykırı oluşu sebebiyle izâfetli kıraatten sakınmak gerektiğini salık vermiştir.¹⁰¹ Mekkî ise ilgili kıraati dil ve anlam yönünden çok sorunlu görmese de Arap dilinde istimâlinin az oluşu sebebiyle uzak bir okuyuş olarak nitelendirmiştir. Mekkî'ye göre "مَائَةٌ" kelimesi "مَائَةٌ سَنَةً" örneğinde olduğu gibi ancak tekil bir isme muzâf olarak gelebilir. Nitekim Müberred'in bu yöndeki açıklamaları da bu görüşü desteklemektedir. Mekkî'ye göre tenvinli okuyuş sadece dil yönünden değil çoğunluğun okuyuşuna da mutabık olması bakımından daha sahih bir okuyuşu yansıtmaktadır.¹⁰²

Âl-i İmrân 3/31'de yer alan "يَغْفِرُ لَكُمْ" ifadesi sadece Ebû Amr tarafından râ harfinin lâm harfine idğamı ile "يَغْفِرُكُمْ" şeklinde okunmuştur.¹⁰³ Ebû Amr'a nispet edilen bu kıraati Zeccâc, fâhiş bir dil hatası olarak yorumlamış, Ebû Amr dışında böyle bir okuyuşu kimseden işitmediğini, muhtemelen bu hatanın da kendisinden değil ondan rivâyette bulunan râvîlerden kaynaklandığını söylemiştir. Zeccâc'a göre lâm ve nûn'un râ harfine idğamı söz konusu iken râ harfinin lâm harfine idğamı Arap dilinde hatalı bir uygulama olarak kabul edilmektedir. Bu durum dilde otorite kabul edilen nahiv bilginlerinin de genel kabulüdür.¹⁰⁴ Aslında Zeccâc'ın isim vermeden görüşlerini referans aldığı iki isim Basra dil ekolünün öncülerinden olan Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'dir. Onlar, tekrîr sıfatını ortadan kaldırdığı gerekçesiyle râ harfinin lâm harfine idğamını doğru bulmamışlardır.¹⁰⁵ Nehhas, Halil ve Sîbeveyh'in bu görüşlerinden hareketle Arap dili ile uyuşmayan bu tür galatları Ebû Amr'a

⁹⁸ Bk. Mekkî, *el-Keşf*, 1/34, 206, 305, 404, 2/114.

⁹⁹ İbn Mücâhid, *Seb'a*, 389; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/310.

¹⁰⁰ Müberred, *el-Muktedab*, 2/171.

¹⁰¹ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 2/293.

¹⁰² Mekkî, *el-Keşf*, 2/58.

¹⁰³ İbn Mücâhid, *Seb'a*, 121; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/12, 130; Bennâ, *İthâf*, 43, 297.

¹⁰⁴ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/398.

¹⁰⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/448.

yakıştıramamış, muhtemelen onun birçok yerde olduğu gibi burada da harekeyi gizleyerek okumasının böyle bir yanılığa sebep olabileceğini söylemiştir.¹⁰⁶

Kıraat âlimlerinden Mekkî de kabîh/kötü ve merfûz/reddedilen kavramlarını kullanarak Ebû Amr'ın bu kıraatini hem dil yönünden hem de çoğunluğun okuyuşundan ayrı düşmesi sebebiyle eleştiriye tabi tutmuştur. Mekkî'ye göre sıfat yönünden zayıf olan harf kuvvetli olan harfe idğam edilir. Oysa râ harfinde tekrîr sıfatı bulunmaktadır ve bu yönüyle râ harfi lâm harfinden daha güçlü bir sıfata sahiptir. Dolayısıyla idğam halinde râ harfindeki tekrîr sıfatının ortadan kalkması, izhârı gerekli kılmaktadır. Mekkî, bu kıraatte Ebû Amr'ın münferit kalmasını da red gerekçesi olarak saymıştır. Ona göre cumhurun izhâr ile okuması Ebû Amr'ın kıraatinin reddini (merfûz) gerektiren ayrı bir unsurdur.¹⁰⁷

Kıraat, tefsir ve Nahiv âlimi Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), Ebû Amr'a nispet edilen idğamlı kıraatin dil ve nakil yönünden sağlamlığına, Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ise tevkipliğine vurgu yaparak bu konudaki eleştirilerin gerçeği yansıtmadığını beyan etmişlerdir.¹⁰⁸

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere râ harfinin lâm harfinin idğamına yönelik eleştirel yaklaşımların temeli Basra dil ekolünün öncü âlimleri olarak görülen Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'e dayanmaktadır. Onların böyle bir idğamı hoş karşılamamaları sonraki süreçlerdeki bu ekole mensup olan veya olmayan dil ve kıraat âlimleri tarafından da referans olarak alınmıştır. Mekkî gibi kıraat yönüyle ön plana çıkmış bir âlimin de benzer argümanları kullanarak sahih bir kıraati dilsel kaygılarla eleştiriye tabi tutması dikkat çeken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3. Kıraat ve Kârîleri Vehm, Zayıf, Kabîh ve Radî Kavramlarıyla Eleştirmek

Vehm, zayıf, kabîh, radî gibi lafızlar dilbilimsel kaynaklar tarafından kıraat ve kârîleri tenkitte çokça başvurulan kavramlar arasında yer almıştır. Sözlükte *vehm*/الوهم, bir şey hakkında hataya düşmek,¹⁰⁹ doğru zannederek bir şey hakkında yanılmak¹¹⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Hadis ve kıraat kavramı olarak en yaygın anlamıyla "râvînin bir şeyin hıfzı ve

¹⁰⁶ Nehhâs, *Î'râbü'l-Kur'ân*, 1/152.

¹⁰⁷ Mekkî, *el-Keşf*, 1/243.

¹⁰⁸ Şihâbuddîn Ahmed b. Yusuf Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-masûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Darü'l-Kalem, 1986), 3/126; Bedruddîn Muhammed b. İbrahim ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Darü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957), 1/322.

¹⁰⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4/100.

¹¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/644-645.

kitabete hususunda kasıt olmaksızın hataya düşmesi”ni ifade etmektedir.¹¹¹ Sözlükte kuvvetin zıddı¹¹² anlamında kullanılan *zâif/الضعيف* kelimesi, terim olarak “söz dizinlerinin, cumhur nezdinde meşhur olan nahiv kurallarına aykırı olarak, kelâmın fesâhatini ihlal edecek şekilde bir araya getirilmesi”¹¹³ şeklinde tanımlanmıştır. *Kabîh* kelimesi ise güzelliğin zıddı¹¹⁴ olup “çirkin olmak, kötü bulunan şey” anlamındadır. Terim olarak ise “genel geçer ölçülere aykırı olan¹¹⁵ ve fitratın kabul etmediği şey”¹¹⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Sözlükte, “çirkin, bozuk, kötü görülen şey”¹¹⁷ anlamlarına gelen *radî* kelimesi de kabîh kelimesi ile yakın anlamlar içermektedir. Zikri geçen kelimeler kıraatlerin tenkidi noktasında sıkça başvurulan kavramlar arasında yer almıştır.

Bakara 2/117’de geçen “كُنْ فَيَكُونُ” lafzında böyle bir örnek söz konusudur. Bu kelime sadece İbn Âmir tarafından kelimenin sonundaki nûn harfinin ötresi ile “كُنْ فَيَكُونُ” şeklinde okunmuştur. Her iki mektep bilginleri tarafından farklı kavramlarla eleştiriye tabi tutulan bu kıraat, İbn Mücâhid ve Mekki gibi kıraat âlimleri tarafından da eleştirilmiştir. İbn Âmir’in kıraatine ilk eleştiri kârînin ismine yer vermeksizin Sîbeveyh tarafından başlatılmıştır. Sîbeveyh şiirde zaruretten dolayı uygulanan bu kuralı kıraat için zayıf kavramını kullanarak doğru bulmamıştır.¹¹⁸ Sîbeveyh’in bu görüşü sonraki dil ve nahiv bilginleri üzerinde de etkili olmuştur. Aynı ekole mensup Müberred, Sîbeveyh’in görüşüne de yer vererek fethalı okuyuşu benzer şekilde zayıf bulmuştur.¹¹⁹ Ferrâ, i‘rab bakımından ötreli okuyuşu daha doğru (صواب) bulduğunu, kurranın icmâmın da bu yönde olduğunu belirtmiştir.¹²⁰

Kıraat âlimi İbn Mücâhid, İbn Âmir’in nasb ile olan bu kıraatini galat, vehm ve hata olmak üzere üç farklı kavram kullanmak suretiyle tenkit etmiştir.¹²¹ Tıpkı Sîbeveyh de olduğu gibi İbn Mücâhid de kendisinden sonraki dil ve kıraat âlimlerinin görüşlerine yön

¹¹¹ Ali Durusoy, “Vehim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/616.

¹¹² Cevherî, *Tâcü’l-lüğa*, 4/139.

¹¹³ Ebü’l-Hasen Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Ta’rifat* (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 180.

¹¹⁴ Cevherî, *Tâcü’l-lüğa*, 1/393.

¹¹⁵ Ebû Hilâl Hasen b. Abdillâh el-Askerî, *el-Fürûku’l-lügaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Darü’l-İlm ve’s-Sekâfe, ts.), 214.

¹¹⁶ Muhammed Ali b. Ali Tehânevî, *Keşşâfü istilâhi’l-fünûn*, nşr. Ali Dahrûc, Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/666.

¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 1/85.

¹¹⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/496.

¹¹⁹ Müberred, *el-Muktedab*, 2/19.

¹²⁰ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/75.

¹²¹ İbn Mücâhid, *Seb’a*, 169, 207, 409.

vermiştir. İbn Mücâhid'in görüşlerine atıf yaparak İbn Âmir'in bu kıraatini Fârisî ve Mekkî râvîlerin zayıflığına,¹²² Ebû Şâme ise râvîlerin vehmine bağlayarak eleştirmişlerdir.¹²³

Benzer şekilde Enbiyâ 21/88'de İbn Âmir ve Ebû Bekir Şube kanalıyla Asım'a nispet edilen nûn harfinin idğamı ile “نَجِي الْمُؤْمِنِينَ” şeklindeki kıraat,¹²⁴ bazı nahiv âlimleri tarafından kârînin vehminden kaynaklanan hatalı bir okuyuş olarak kabul edilmiştir. Basra dil ekolüne mensup nahiv âlimi Ebû Ali el-Fârisî isim zikretmeden Ferrâ'nın görüşlerine yer vererek, nûn harfinin cîm harfine idğamının câiz görülmediğini, idğamlı okuyuşun dinleyenlerin/râvîlerin vehminden kaynaklandığını belirtmiştir.¹²⁵ Ferrâ'nın vermiş olduğu bilgiler bu kıraate yönelik eleştirilerin gerekçelerini açıklar niteliktedir. Ferrâ'ya göre, bu kelimedede birincisi harekeli ikincisi sâkin olmak üzere iki nûn bulunmaktadır. Ancak ihfâsı sebebiyle ikinci nûn kitâbette hafzedilmiştir. Muhtemelen kitâbette bulunmayan bu nûn¹²⁶ kârînin hataya düşmesine sebep olmuştur.¹²⁷

Dil ve nahiv âlimleri bu kelimenin “نَجِي” şeklinde meçhûl bir fiil olarak okunmasını da değerlendirmişlerdir. Ezherî'nin ifadesine göre nâib-i fâilin mansûb olamayacağı gerekçesiyle bütün nahiv âlimleri nezdinde bu kıraat hatalı olarak kabul edilmiştir.¹²⁸ Arap dili kurallarına aykırı oluşu gerekçesiyle bu okuyuşu İbn Kuteybe ve İbn Cinnî zayıf,¹²⁹ Zeccâc ise lahn¹³⁰ kavramını kullanarak eleştirmişlerdir.

Kıraat âlimlerinden İbn Mücâhid ve Mekkî de nahiv bilginlerinin yolundan giderek ilgili kıraati tenkit etmişlerdir. İbn Mücâhid, sâkin nûn harfinin cîm harfine idğamını câiz görmediğini belirterek, bu durumu râvîlerin/işitenlerin vehmine bağlamıştır. İbn Mücâhid'e göre, mahreci hayşûm olan nûn harfi, ihfâ yapılması sebebiyle kitâbet yönünden hafzedilmiştir. Ancak telaffuz bakımından sabittir. Bu kelimenin idğamlı okunacağını söyleyen kişi galata düşmüş olur.¹³¹

¹²² Fârisî, *el-Hücce*, 2/207; Mekkî, *el-Keşf*, 1/261.

¹²³ Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Murşidü'l-vecîz*, 176.

¹²⁴ Bu kelime cumhur tarafından ikinci nûn harfinin ihfâsı ile “نَجِي الْمُؤْمِنِينَ” şeklinde okunmuştur. İbn Mücâhid, *Seb'a*, 430; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/324.

¹²⁵ Fârisî, *el-Hücce*, 2/207.

¹²⁶ Mellifin işaret ettiği üzere bu kelime mushafta tek nûnlu olarak “نجى المؤمنين” şeklinde yer almaktadır. Bk. Dâni, *el-Mukni'*, 95.

¹²⁷ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/210; Fârisî, *el-Hücce*, 5/259.

¹²⁸ Ezherî, *Me'âni'l-kırâât*, 2/170.

¹²⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 2/482; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/392.

¹³⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/403.

¹³¹ İbn Mücâhid, *Seb'a*, 430; Fârisî, *el-Hücce*, 5/259.

Benzer bilgiler Mekkî'nin eserinde de geçmektedir. Mekkî, nûn harfinin cîm harfine idğamını hiçbir kimse tarafından câiz görülmediğine vurgu yaparak bu okuyuşu galat ve kabîh kavramlarıyla eleştirmiştir. Mekkî'ye göre İbn Kuteybe'nin tercihi de cumhurun kıraatinden yana olmuştur ki doğru (صَوَاب) olan da bu okuyuştur.¹³²

Bu kıraate yönelik ilk tenkidin Ferrâ'dan geldiği görülmektedir. Ferrâ'dan sonra bütün dil ve kıraat âlimleri neredeyse onun gerekçelerini kullanarak ilgili kıraati farklı kavramlar eşliğinde eleştiriye tabi tutmuşlardır. Bu örnek bir kıraatin tenkidi noktasında dil ve kıraat âlimlerinin birbirlerinden etkilendiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Nisâ 4/1'de Hamza'ya izâfe edilen ve kendisinden önceki zamire atfetmek suretiyle "وَالْأَزْحَامُ" şeklinde mecrûr okunan kıraat,¹³³ hemen hemen bütün dil bilginleri tarafından tenkide tabi tutulmuştur. Nehhâs'ın ifadesine göre, Basra dil mektebinin öncüleri cer kıraatini hatalı bir okuyuş olarak nitelendirmişler ve bu şekildeki kıraati helâl saymamışlardır. Küfeliler ise kabîh kavramını kullanarak bu kıraati tenkit etmişler, ancak kabîh görmelerinin gerekçelerini ortaya koymamışlardır.¹³⁴ Sîbeveyh'in gerekçesi, mecrûr olan zamirin tenvin hükmünde olması sebebiyle bu zamir üzerine atıf yapılamayacağı yönünde olmuştur.¹³⁵ Bu sebeple Sîbeveyh bu kıraati kabîh olarak nitelendirmiştir.¹³⁶ Benzer şekilde Ferrâ da zâhir bir ismi (وَالْأَزْحَامُ) mecrûr bir zamir üzerine (به) atfederek okumayı kabîh olarak nitelendirmiş, bu şekildeki kullanımın ancak şiirde zaruret dolayısıyla uygulanabileceğini belirtmişlerdir.¹³⁷

Hamza'nın kıraatine en ilginç eleştiri Müberred tarafından yapılmıştır. Kaynakların belirttiğine göre Müberred, Hamza'nın "وَالْأَزْحَامُ" ve "بِمُصْرَحِي" şeklindeki her iki kıraatine de işaretle "Arkasına durduğum bir imamın şayet bu iki kıraate göre namaz kıldırıldığını duysaydım, ayakkabılarımı aldığım gibi derhal orayı terk ederdim."¹³⁸ ifadelerini kullanmıştır.

Zeccâc, Hamza'nın ilgili kıraatini hem dil yönünden hem de Hz. Peygamber'den gelen sahih hadislere aykırı düşmesi bakımından hatalı bulmuştur. Zeccâc'a göre Allah

¹³² Mekkî, *el-Keşf*, 2/114.

¹³³ Bu kıraat cumhur tarafından "وَالْأَزْحَامُ" şeklinde mansub olarak okunmuştur. İbn Mücâhid, *Seb'â*; Mekkî, *el-Keşf*, 1/375; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/247.

¹³⁴ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 1/197.

¹³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/403; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 1/197.

¹³⁶ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2/5.

¹³⁷ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/252.

¹³⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/3.

dışında akrabalar adıyla da yemin edilebileceği anlamını ortaya koyan cer kıraati, Hz. Peygamber'den gelen "Cetlerinizin ismini anarak yemin etmeyiniz."¹³⁹ şeklindeki hadisine de aykırı düşmektedir. Bu yönüyle de hatalıdır.¹⁴⁰ Fârisî, Hamza'nın kıraatini dilde istimâli yaygın olmayan zayıf bir okuyuş olarak nitelendirmiştir.¹⁴¹

Kıraat âlimi Mekkî de Fârisî'nin yolundan gitmiştir. Mekkî, cer kıraatini kıyâsen uzak, istimâlen zayıf bulmuş bu sebeple onu kabîh olarak nitelendirmiştir. Mekkî, cumhurun kıraatini "وَالْأَزْحَامُ" şeklinde olmasını da kendisi için bir tercih sebebi saymıştır.¹⁴²

Hamza'nın okuyuşuna yönelik, genelde dilbilimsel kaynaklar tarafından dile getirilen ve kıraat âlimi Mekkî'nin de iştirak ettiği eleştirel yaklaşımların benzerlerini bir grup müfessirde de görmek mümkündür. Başta Taberî olmak üzere Tûsî, Zemaşşerî, Tabersî ve İbn Atıyye gibi bazı müfessirler fasih dil kaidelerine aykırı olduğu ve anlam bakımından sahih haberlere muhalefet ettiği gerekçesiyle Hamza'nın kıraatini tenkit etmişlerdir. İlgili kıraati tenkit noktasında Taberî radî,¹⁴³ Tûsî ve Tabersî kabîh,¹⁴⁴ Zemaşşerî lâ yecûz¹⁴⁵, İbn Atıyye ise merdûd/reddedilen¹⁴⁶ ifadelerini kullanmışlardır.

3. Eleştirilere Verilen Cevaplar

Ağırlıklı olarak dilcilerin sahih kabul edilen kıraatlere yönelik tavırlarını ortaya koymaya çalıştığımız kaynaklarında görüldüğü üzere, bir taraftan kıraatlere karşı eleştirel yaklaşım sergilenirken diğer taraftan, kıraatlerin rivâyete dayandığı, dolayısıyla bu okuyuşların "tabi olunması gereken bir sünnet" olduğu dile getirilmektedir. Basra dil ekolünün öncüsü olan ve aynı zamanda kıraatlere karşı semâ, kıyas ve senedi beraber değerlendirmek suretiyle ölçülü bir eleştiri geleneğini başlatan Sîbeveyh "kıraate mahâlefet edilemeyeceğini, çünkü onun kıraat silsilesi şeklinde nesilden nesile aktarılan olgu/sünnet olduğunu",¹⁴⁷ Ferrâ "kıraat konusunda Hz. Peygamber'den nakledilen âsâra/haberlere ve icmâya muhalefetin uygun olmadığını",¹⁴⁸ Ahfeş "kıraatin semâ'a dayalı olarak elde

¹³⁹ "لا تَخْلُوا بِآبَائِكُمْ" Buhârî, "Eymân", 4; Müslim, "Eymân", 1-2.

¹⁴⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/6.

¹⁴¹ Fârisî, *el-Hücce*, 3/122.

¹⁴² Mekkî, *el-Keşf*, 1/376.

¹⁴³ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 6/345.

¹⁴⁴ Tûsî, *et-Tibyân*, 3/97; Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, 3/6.

¹⁴⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/462.

¹⁴⁶ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2/5.

¹⁴⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/148.

¹⁴⁸ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/218.

edilebileceğini”,¹⁴⁹ Zeccâc “kıraatin rivâyetle çelişmeyen bir sünnet olduğunu, en doğru olanın ona tabi olmak gerektiğini”,¹⁵⁰ Nehhâs “kıraatlerin topluluk tarafından rivâyet edildiğini, tabakada tabaka aktarılan rivâyetin kesin bilgi ifade ettiğini dolayısıyla onlar hakkında ayrıca bir hüccet aramanın gereksiz olduğunu”,¹⁵¹ Fârisî “kıraat hususunda esere tabi olup kıyası terk etmek gerektiğini”¹⁵² ifade ederek nakil ve rivâyetin önemine işaret etmişlerdir. Yine kıraat âlimleri İbn Mücâhid ve Mekkî, yazmış oldukları eserlerde kıraatlerin temelinin rivâyet ve nakle dayandığına dair çok sayıda bilgi nakletmişlerdir.¹⁵³

Özellikle dilbilimsel kaynaklarda kıraatler konusunda bir taraftan nakle vurgu yapılırken diğer taraftan bu kıraatlerin eleştiriye tabi tutulması çelişkili bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada en önemli sebep olarak söz konusu âlimlerin sahih kıraatleri tespit noktasında kendi benimsedikleri dil kurallarını rivâyet ve naklin önüne geçirmeleri zikredilebilir. O dönemde sahih kıraat kriterlerinin ve geleneksel kıraat algısının henüz tam yerleşmemiş olmasından da kaynaklanabilir.

Sonraki süreç içerisinde bir grup âlim ise bu kıraatleri dil yönünden kusursuz, sıhhat yönünden sağlam bularak bütün bu eleştirilere karşı çıkmış, sahih kıraatleri tespit noktasında da rivâyet ve telakkîye vurgu yapmışlardır. Nitekim Endülüslü kıraat âlimi Dâni, Ebû Amr’ın hemzenin sükûnu ile “الِي بَارِيكُمْ” şeklindeki kıraatine yöneltilen eleştirilere cevap sadedinde “kıraat imamlarının kıraatleri dilde yaygınlık ve kıyasta uygunluğa göre değil, eser yönünden sâbit oluşuna, rivâyet ve nakil yönünden sahih oluşuna göre kabul ettiklerini”¹⁵⁴ belirtmiştir. Yine Fahrettin er-Râzî, Hamza’nın “وَالْأَزْحَامُ” şeklindeki kıraatine dil ve mana yönünden getirilen eleştirilere karşı çıkmıştır. Râzî’ye göre Hamza, kıraat-i seb’a içerisinde yer alan ve okumuş olduğu kıraatini Hz. Peygamber’e nakil yoluyla dayandıran bir imamdır. Bu durum onun kıraatinin sıhhatine işaret eden kesin bir delildir. Ayrıca dilsel kıyas, semâ’nın yanında sönük kalır. Kaldı ki Hamza’nın okuyuşunda mevcut olan atfa dayalı dilsel kullanımın benzerleri eski Arap şiirinde çokça bulunmaktadır.¹⁵⁵ Kurtubî ise kıraatlerdeki tevâtür olgusuna dikkat çekerek kıraatlerin Hz. Peygamber’den tevâtüren

¹⁴⁹ Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/444. Ayrıca bk. Temel, "Dilbilimsel Tefsir", 84; Koyuncu, "Kıraatlerin İhticâcı", 338.

¹⁵⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/321.

¹⁵¹ Nehhâs, *İ’râbü’l-Kur’ân*, 4/69.

¹⁵² Fârisî, *el-Hücce*, 1/388, 401, 4/388.

¹⁵³ İbn Mücâhid, *Seb’a*, 45-52; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Keşf*, 1/29, 45, 47, 55, 176, 315; Dağ, *İhticâc*, 243.

¹⁵⁴ Dâni, *Câmi’ul-beyân*, 2/860.

¹⁵⁵ Ebû’l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb* (Lübnan: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, 1999), 9/480.

nakledildiğini, bunları reddetmek yahut çirkin görmenin Hz. Peygamber'in okuyuşunu reddetmek veya çirkin görmek anlamına geldiğini, bu tutumun ise tehlikeli bir yol olduğunu söylemiştir. Bu konuda dil ve nahiv bilginlerinin görüşlerine itibar edilemeyeceğini belirten Kurtubî, çünkü Kur'an dilinin Hz. Peygamber'den telakkî yoluyla öğrenildiğini, onun Arapçadaki fesâhatinden de hiçbir kimsenin şüpheye düşmediğini ifade etmiştir.¹⁵⁶ Benzer şekilde Ebû Hayyân, kıraatlerin mütevâtirliğine vurgu yaparak başta dilciler olmak üzere İbn Atiyye ve Zemahşerî gibi müfessirleri kıraatlere karşı olan tavırlarından dolayı sert bir dille eleştirir. Ebû Hayyân'ın ifadesine göre Arapçanın inceliklerine vâkıf olamayan birilerinin dilde benzer kullanımları mevcut olan ve Hz. Peygamber'den semâen ve lafzen tevâtür yoluyla nakledilen kıraatleri hatalı bularak reddetmeleri büyük bir bühtandır. Bunları hatalı bulup reddeden kişinin küfre düşmesinden korkulur. Çünkü Arap dili yalnızca Basralılar'ın ve onlara muhalefet eden Kûfeliler'in nakillerinden ibaret değildir. Kur'an kıraatleri birbirlerinin nakillerine itibar etmeyen dil ekollerinin kurallarına uymak zorunda değildir."¹⁵⁷

Dil kurallarının sahih kıraatleri tespit etme noktasında temel referans olarak alnamayacağını belirten Süyûtî (ö. 911/1505), nahivcilerin Kur'an'daki bir lafzın sıhhatini meçhûl bir beyitle ortaya koymaya çalışmalarını şaşılmalı bir durum olarak nitelendirmiştir. Süyûtî'ye göre bir kıraatin sübûtu, o lafzın dilsel sıhhatini ortaya koyması bakımından en büyük delildir.¹⁵⁸

Kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî, dil bilginlerini ve özellikle de sahih kıraatlere karşı eleştiri geleneğini başlattığını düşündüğü Taberî'yi kıyasıya eleştirmiştir. İbnü'l-Cezerî, İbn Âmir'in muzaf ile muzafun ileyhın arasını açmak sûretiyle "قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءُهُمْ" şeklindeki¹⁵⁹ kıraatine¹⁶⁰ işaret ederek onun bu kıraatini seçkin sahâbîlerden aldığını, bu kıraatiyle sahâbe ve tabiinden sayısız insan topluluklarına Emevî Camii'de namaz kıldırıldığını, onun kıraatinin fesâhatinden dolayı hiçbir kimsenin şüpheye düşmediğini belirtmiştir. İbnü'l-Cezerî'ye göre müfessirler içinde sahih kıraatleri tenkit etme geleneğini başlatan Taberî ve ona tabi olanlar

¹⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 6/10.

¹⁵⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/167.

¹⁵⁸ Ebû'l-Fadl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve sevâridü'l-efkâr*, thk. Ahmed Muhammed Osman (Mekke: Câmi' atü Ümmi'l-Kurâ, 1424/2005), 3/389.

¹⁵⁹ En'âm 6/137 "وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءُهُمْ"

¹⁶⁰ İlgili kıraat çerçevesinde dile getirilen yorumlar hakkında bk. Emrullah Ülgen, "Kur'ân'da İ'râb Farklılıklarını Ortaya Çıkaran Faktörler ve Bunların Anlam Üzerindeki Etkileri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2015), 10-12.

tehlikeli bir yol izlemişlerdir. Oysa bu kıraatlerin eski Arap şiirinde çokça örneğinin bulunduğu bilinmektedir.¹⁶¹ Kaldı ki rivâyet yönünden sahih olan bir kıraatin dil yönünden sağlam olup olmadığının tartışılması muhal bir durumdur.¹⁶² Bu ve benzeri nice vücûhat vardır ki nühâtın tenkidine rağmen sahih bir senede itimadı sebebiyle kurranın nezdinde sahih kabul edilmiştir.¹⁶³ Bu noktada Tunuslu Müfessir İbn Âşûr'un (ö. 1879/1973) tespitleri dikkat çekicidir. İbn Âşûr'a göre Hz. Peygamber'den sahih bir kanalla geldiği malum olan mütevâtir kıraatleri sonradan oluşturulan dil kaideleriyle zayıf düşürmeye çalışmak, keyfi bir davranış biçimidir. Çünkü nahiv müdevvenâtı Arap dilinin tüm inceliklerini ortaya koyması bakımından yetersizdir. Bu yönüyle kıraatler asıldır ve dil kaideleri için hüccettir. Dil kaideleri ise Arap dilinde mübtedî olanlar için kılavuzdur, senedinin sahih olması durumunda kıraatler ve kurrâ açısından bağlayıcılığı bulunmamaktadır.¹⁶⁴

Sonuç

Sahih kıraatlere yönelik eleştirel yaklaşımın izleri ilk defa dilbilimsel kaynaklarda rastlanmaktadır. Hicrî ikinci asırda ortaya çıkan lahn olgusu ve bunun Kur'an kıraatlerine de yaygın bir şekilde yansması bu eleştirel süreci başlatan en önemli faktör olarak görülmektedir. Bu çerçevede dil âlimleri sahih olanı sakîminden ayırmak için kıraatleri dil ve i'rab yönünden ele almışlar, en fasih ve beliğ olanlarını tespit ve tercih etme noktasında dilsel ihticâca yönelmişlerdir. Özellikle Sîbeveyh öncülüğündeki Basra dil mektebine mensup âlimler, nakil ve rivâyetten ziyade kendi dil kabulleri doğrultusunda kıraatlere yaklaşmışlar, kendi kaidelerine uymayan kıraatleri sahih-şâz ayırımı gözetmeksizin belli kavramlar kullanarak eleştiriye tabi tutmuşlardır. Kıraatlerin tedvininde, tasnifinde ve belli kriterlere bağlı olarak sistemleştirilmesinde büyük katkıları olduğu bilinen İbn Mücâhid ve Mekkî gibi kıraat âlimlerinin de bu eleştiri geleneği içerisinde yer almaları hayli ilginç durum oluşturmuştur.

Kıraat ve kârilerin iki yönden tenkide tabi tutulduğu görülmektedir: Birincisi: İster kıraat-ı seb'adan olsun ister olmasın, kimi kıraatlerin senet yönünden zayıf, sıhhat yönünden şüpheli olduğu gerekçesiyle tenkit edilmesidir. İkincisi: Bazı kıraat ve kârilerin nahiv ve dil

¹⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/264.

¹⁶² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/429.

¹⁶³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9-11.

¹⁶⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 5/103.

yönünden zayıf bulunması bu sebeple onların *lahn, hata, galat, vehm, zayıf, kabîh* ve *radî* gibi kavramlarla tenkide tabi tutulmasıdır.

Dil bilginleri ile kıraat âlimlerinin kıraatleri tenkit ederken kullandıkları yaygın kavramlar kısmen farklılık arz etmektedir. Dil bilginleri daha çok *lahn, hata, galat, vehm, zayıf, kabîh* ve *radî* gibi kavramları kullanırken, İbn Mücâhid ve Mekkî gibi kıraat âlimleri *lahn* kavramı yerine *hata, galat, vehm, kabîh* gibi kavramları kullanmışlardır. Bu durum dil âlimleri ile kıraat âlimlerinin *lahn* kavramına yüklediği anlamın farklı oluşuna hamledilmelidir.

Âlimler tarafından eleştiriye tabi tutulan kıraatler çoğunlukla cumhurdan ayrı düşen ve münferit kalmış okuyuşlar olarak göze çarpmaktadır. Çoğunluğa tabi olan kıraatin hem dil yönünden hem de rivâyet yönünden sağlam olacağına yönelik algının bunda etkili olduğu görülmektedir. Nitekim “Cumhurun okuyuşu da bu yöndedir.” şeklindeki ifadeler bu durumu desteklemektedir.

Öte yandan zikri geçen kaynakların kıraatleri “nesilden nesile aktarılan ve tabi olunması gereken bir sünnet/olgu” olarak niteleyip diğer taraftan onları dilsel kaygılarla eleştirmeleri sorgulanması gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Erken dönem dilbilimsel kaynaklarda sahih kıraatlerin de eleştiriye tabi tutulmasındaki temel sebep olarak, o dönemde sahih kıraatlere yönelik kriterlerin ve sahih-şâz gibi kategorizasyonun henüz netleşmemiş olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla sonraki süreçlerde sahih kıraatlere yönelik oluşan geleneksel algı bu dönemde oluşmamış ve kendi dilsel kabullerine uymayan kıraatlerin tenkidinde de herhangi bir beis görülmemiştir.

Dilbilimsel kaynaklar kıraatlerin tevkîfiliğine vurgu yapmakla birlikte onların Hz. Peygamber’den sonraki kuşaklara aktarımı hususunda bir dizi hatalara düşüldüğünü kabul etmeleri de imkân dâhilindedir. Her ne kadar onlar belli kavramlar eşliğinde sahih kıraatlere eleştiriler yönelmiş olsalar da aslında bu eleştirilerin gerçek muhatabının zabt yönünden zayıf bulunan bu sebeple vehme düşen kârîler ve râvîler olduğu anlaşılmaktadır. Hatta kimi zaman bu hataların kıraat imamına isnad edilmeyip râvînin vehmine hamledilmesi bunun en büyük göstergesidir.

Her ne sebeple olursa olsun Hz. Peygamber’den sağlam bir kanalla geldiği malum olan kıraatleri sonradan oluşturulan ve ekolden ekole farklılık gösteren dil kaideleri arasına sıkıştırmak, bu sebeple onları zayıf düşürmeye çalışmak kanaatimizce keyfî bir davranış biçimi olarak gözükmektedir. Bu durum dil âlimlerinin dil kaidelerinin derlenmesi

hususunda temel dayanak olarak gördükleri semâ‘ metodu ile de çalışmaktadır. Zira bu metot dilbilimi için zorunlu bir unsur olarak görülüyorsa temeli semâ‘a dayanan kıraatler için de bir zorunluluk olmalıdır. Nitekim kıraat âlimleri öncülüğündeki bir grup âlimin görüşleri de bu yönde olmuştur. Onlar sahih kıraatleri tespit etme noktasında dil unsurunu bağlayıcı bir hüccet olarak görmemişler, bunun yerine rivâyet ve telakkîyi esas almışlardır. Bu husus iki ekolün kıraatlere bakış açısını ortaya koymasından önemlidir.

Bazı âlimler ise bu eleştirileri yönelten dil bilginlerini küfre düşmekle ithâm etmişlerdir. Kur’an lafızlarını dil ve i‘rab yönünden ele alan, en fasih ve en beliğ kıraat vecihlerini tespit noktasında ciddi gayretler ortaya koyan âlimleri küfre düşmekle ithâm etmek makul eleştiri sınırlarını aşan bir durum olarak gözükmektedir. Çünkü kıraatleri savunan âlimler tarafından da kimi zaman benzer eleştirilerin yapıldığı bilinen bir husustur. Yine büyük kıraat âlimi İbn Mücâhid ve Mekkî’nin de sahih kıraatlere yönelik çok sayıda eleştirilerinin bulunması bu ithâmı geçersiz kılmaktadır. Kanaatimizce erken dönem âlimlerinin kıraatlere yönelik tutumlarını sonraki dönemlerin genel kabulleriyle değil, o dönemin olgularıyla değerlendirmek en doğru yaklaşım biçimi olacaktır.

Kaynakça / References

- Ablay, Rifat. "Müfessir ve Dilbilimcilerin İbn Amir Kıraatine Dilbilimsel ve Eleştirel Yaklaşımları". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 39-51. <https://doi.org/10.34085/buifd.772869>.
- Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'âde. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Abdülemir Muhammed Verd. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Akaslan, Yaşar. "İbnü'l-Cezerî'nin 'Yedi Harf' Meselesi Üzerindeki Fikirleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 265-303.
- Amdülvâhid es-Samedî. "Menhecü nakdü'l-kırâât 'inde şuyûhi'l-mukriîn Ebî Bekr İbn Mücâhid". *Mecelletü'l-Kârî li'd-Dirâsâti'l-Edebiyye ve'n-Nakdiyye ve'l-Lügaviyye* 2/2 (2020), 31-68.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasen b. Abdillâh. *el-Fürûku'l-lügaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selim. Darü'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.
- Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi (başlangıçtan günümüze)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2001.
- Baş, Erdoğan. *Ahfeş ve Kırâatler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Bayraktutan, Osman. "Kırâatlerin Dilsel Yönden İncelenmesi Problematikliği". *Din'in Anlaşılmasında Dil'in Rolü*. ed. Zeynep Akbudak. 169-179. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Bendenicî, Ebû Bîşr b. Yemân. *et-Takfiye fi'l-lüga*. thk. Halil İbrahim Atiyye. y.y.: Vizâretü'l-Evkâf, 1976.
- Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî. *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kırâ'âti'l-erba'ate 'aşer*. thk. Enes Mihra. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1975.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-lüga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Seyyid Şerif. *Ta'rifat*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Çağıl, Necdet. "Kırâatlar Hakkında Bir Değerlendirme-Tâhir b. Âşûr". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001), 259-299.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kırâatler*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Dağ, Mehmet. *-İhticâc Bağlamında- Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Dağ, Mehmet. "Kur'an'ın Anlam ve Telaffuza Dayalı Okunması: Yedi Harf Ruhsatı". *Din'in Anlaşılmasında Dil'in Rolü (Bildiriler Kitabı)*. ed. Zeynep Akbudak. 33-44. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Sa'îd. *Câmi 'ul-beyân fi'l-kırââti's-seb'a*. 4 Cilt. İmârât: Câmiatü's-Şârîka, 1428/2007.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Sa'îd. *el-Mukni' fi resmi mesâhifi'l-emsâr*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, 2010.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1968.
- Demircan, Adnan. *İslam tarihinin ilk döneminde Arap-Mevali ilişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/300-306. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

- Durusoy, Ali. "Vehim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/615-616. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ebû Hayyân, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: y.y., 1422/2001.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım Şihâbüddin. *el-Murşidü'l-vecîz*. Beyrut: Daru Sâdır, 1395/1975.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım Şihâbüddin. *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî*. thk. İbrâhim Atve İvaz. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ebü't-Tayyib, Abdülvâhid b. Ali el-Lügavî. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. Kahire: Mektebetü'l-Asriyye, 1955.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1351/1933.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed. *el-İnsâf fi mesâilil-hulâf beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. 2 Cilt. y.y.: Dârü'l-Fikr, ts.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakati'l-üdebâ'*. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1386/1967.
- Ensârî, Ahmet Mekki. *Sîbeveyh ve'l-kırâât*. Darü'l-Maârif, 1972.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüga*. thk. Muhammed Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed. *Me'ânî'l-kırâât*. 2 Cilt. Darü'l-Maârif, 1412/1991.
- Fârisî, Ebû Ali Hasan b Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'a*. thk. Bedruddîn Kahvecî-Beşîr Cuveycâbî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Me'mun li't-Türâs, 1413/1993.
- Ferrâ, Ebû Zekariyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî-Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Mısır: Darü'l-Mısriyye, ts.
- Halebî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yusuf Semîn. *ed-Dürü'l-masûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dimaşk: Darü'l-Kalem, 1986.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Hanay, Necattin. "Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 152-172.
- Haşimi, Seyyid Ahmed. *Cevâhirü'l-edeb fi edebiyat ve inşâu lugati'l-'Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, ts.
- Hemdânî, Ahmed b. Yakub. *Sıfatu cezireti'l-Arab*. thk. Ali Ekvâ. Riyâd: Dâru'l-Yemâme, 1977.
- Huseyn, Basim Salih. "et-Tevcîhü'n-nahvî li'l-kırâati'l-Kur'aniyye 'inde Sîbeveyh". *Journal of Tikrit University for Humanities* 27/8 (2020), 1-22. <https://doi.org/10.25130/jtuh.27.8.2020.01>.
- İbn Âşûr, Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Atıyye, Abdurrahman b. Temmâm el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kuttâb, 1989.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Munsif şerhu Kitâbi't-Tasrîf*. y.y.: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, 1373/1954.
- İbn Ebû Dâvûd, Abdullah b. Süleyman es-Sicistânî. *Kitâbü'l-mesâhif*. thk. Muhammed b. Abduh. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed. *el-Hücce fi'l-kırâati's-seb'a*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1413/1992.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Uyânü'l-ahbâr*. thk. Yusuf Ali Tavil. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Cemâ'a mine'l-lügaviyyîn. 15 Cilt. Beyrut: Darü Sâdır, 1414/1993.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'ât*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 1400/1980.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrâhim Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1978.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*. thk. Muhammed Dabbâ'. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Âlemiyye, ts.
- İbnü'l-Hacib, Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr. *el-Îzâh fi şerhi'l-mufassal*. 2 Cilt. Bağdat: Vizâretü'l-Evkâf, 1982.
- Karadavut, Ahmet. "Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 325-350.
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/117-118. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kılıç, Mustafa. *Kırâat Tefsir İlişkisi -Zemahşerî Örneği*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Kılıç, Mustafa. "Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2015), 149-184. <https://doi.org/10.15370/muifd.67182>.
- Kirmânî, Ebü'l-Kasım Tacülkurra Burhanüddin. *Mefâtihi'l-egânî fi'l-kırâat ve'l-me'ânî*. thk. Abdülkerim Mustafa Müdlic. Beyrut: Darü İbn Hazm, 1422/2001.
- Koyuncu, Recep. "Kıraatlerin İhticâcı Bağlamında Dilbilimsel Tefsirler: Ahfeş'in Me'âni'l-Kur'ân'ı Özelinde Bir Tahlil". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2019), 331-358.
- Kudat, Aydın. *Hamza b. Habib ez-Zeyyât ve Cuhûduhu fi'l-Kırâati ve'l-Luğa*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020.
- Kudat, Aydın. "Kur'an Kıraatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine". *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 15/1 (2020), 63-75. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.41596>.
- Kudat, Aydın. *Sıbeveyhi'nin Dilbilim İle Kıraat Arasındaki Dengeli Konumu*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Hişam Semîr el-Buhârî. 20 Cilt. Riyâd: Darü Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'n Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlâsı*. Ankara: Avrasya Yayınları, 2004.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto, 2016.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâat*. thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî. Kâhire: Dâru Nahdati Mısır, ts.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Keşf 'an vucûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1394/1974.
- Muhammed Semir Necib Lebdî. *Eserü'l-Kur'an ve'l-kıraat fi'n-nahvi'l-Arabî*. Kuveyt: Darü'l-Kütübi's-Sakâfiyye, 1978.
- Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhâlik Azîme. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.

- Mühendis, Kâmil. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-'Arabiyye fi'l-lüga ve'l-edeb*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1979.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Beydûn. 5 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.
- Ourot, Mohammed. "Dilcilerin Kıraate Yaklaşımı: Sibeveyh Örneği". *Antakiyat* 5/2 (2022), 246-265.
- Râzî, Ebü'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1999.
- Rufeyde, İbrâhim Abdullah. *en-Nahv ve kütübü't-tefsir*. 2 Cilt. Mısrate: Dârü'l-Cemâhiriyye, 1990.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1408/1988.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn. *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*. thk. Ahmed Muhammed Osman. 3 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1424/2005.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmi'ul-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdulmuhsin et-Türki. 24 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tabersî, Ebû Ali b. Hasen Fadl. *Mecme'u'l-beyân*. thk. Lecne mine'l-Muhakkıkîn. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lâ, 1415/1995.
- Tahânevî, Muhammed b. Ali. *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Taşpınar, Kadir. "Ebû Amr'ın Eleştiriye Konu Olan Sahih Kıraatleri". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 117-140. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.1189453>.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfü istilâhi'l-fünûn*. nşr. Ali Dahrûc, Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Temel, Ali. "Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraat Anlayışı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/2 (2015), 81-120.
- Temel, Ali. "Nehhâs'ın İ'râbü'l-Kur'ân'ında 'Lahn' Tartışmalarına Konu Olan Kıraatlerin Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 15/1 (2015), 77-105.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasen. *et-Tibyân fi tefsiri'l Kur'ân*. thk. Ahmed Habib Âmilî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ts.
- Ülgen, Emrullah. "Kur'ân'da İ'râb Farklılıklarını Ortaya Çıkaran Faktörler ve Bunların Anlam Üzerindeki Etkileri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2015), 7-32.
- Ünal, Mehmet. "Bir Kıraat Terimi Olarak 'Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 69-83.
- Yerlikaya, Cafer. "Halef Kıraati Özelinde Kıraatlerle İlgili Bazı Tahlil ve Tespitler". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2020), 307-344. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.766606>.
- Zebîdî, Mahammed b. Abdürrezzâk. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Ali eş-Şiri. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414/1994.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdülcelil Abduh Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zehrânî, Sâlim b. Muhammed. "Raddü'l-intikâdât 'an kıraati Hamza ez-Zeyyât". *Mecelletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 5/3 (2021), 35-74.

- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*. Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1986.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. İbrahim. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Darü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957.
- Züneybât, Murad Ğâlib. *Nakdü'n-nühât li'l-kurrâ'*. Mu'tah: Cami'atü Mu'tah, 2015.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Baskı., t.y.